(Лист до однієї пані)

Високоповажна Олександро Михайлівно!

Вам, мабуть, не доводилось бачити таких силенних ярмарків, як цей, що стає тутечки в Білій Церкві, роковий ярмарок на спаса.

Серед Білої Церкви такий здоровецький пляц, як на Подолі коло Братства, а серед його мурований гостинний ряд, так само як є на Подолі, з двором всередині, з чотирма брамами, з крамницями на південь — на два поверхи, бо пляц згористий, а на північ на один поверх. Ставили цей мур графи Браніцькі, щоб звити торговельне кубло для своїх улюблених крамарів та ходячих банкірів-жидків. До цього кубла з двох боків причеплено ще з сотню дерев'яних крамниць в трьох рядках під однією покрівлею, а коло їх ще попримощувались ятки та рундуки з дрібним крамом. Тут аж кишать крамарі-жидки, неначе комашня в комашинку. Кругом майдану знов ліпші й багатші крамниці, сливе суспіль навкруги, ще й паростками лізуть в ближчі вулиці… В головному мурі 80 крамниць, а навкруги майдану — їм я й лік погубив…

На роковий ярмарок на спаса цей усей, вже вимощений тепер майдан ввесь заставлений возами так, що й курці ніде клюнути. Стоять возами ті люде, що поприїжджали ярмаркувати. Тільки навкруги майдану серед гущавини пропущений проїзд на два вози, щоб розминатись. І по цьому проїзді трудно пропхатись — така ворошня й тіснота! Віз за возом, бричка за бричкою валками сунуться та й сунуться, зачіпають за осі, штовхають дишлями в вози, в брички. Погоничі раз у раз кричать, поганяючи коні: "Звертай, посунься! куди пхаєшся!" — тільки й чуєш на цьому проїзді.

Свистять пужална та батоги, ляскаючи об кінські та волячі морди, одбиваючись од голів та морд, що лізуть на чужі вози в цій гущавині. Народ ворушиться поміж возами, наче комашня. Яка сила кавунів, динь,

груш на цьому майдані! Аж чудно дивитись на такі збитки! Кавунники заставили цілий куток майдану, цілу його четверту частку. Кавуни лежать здоровецькими довгими купами, заввишки як під пахви людині, з гострувatими гребенями, і нагадують низькі, присадкуваті єгипетські піраміди або степові херсонські скифські могили. Такі здорові ці подовжасті ряди, неначе хто заразом зібрав з десяток степових баштанів і позносив та поскладав в купу кавуни. Купи зеленіють за купами й займають взагалі місце з добрий сільський город або левадку. А поміж купами курені й ятки, вкриті куликами та ряднами. В ятках з дощок скрізь манячать жовті повняки — гвоздики, пучками натикані для прикраси. В ятках та куренях ночують перекупці з дітьми, там і обідають і вечеряють. Ці перекупці все місцеві міщани, що закупають по степах здорові баштани або й мають свої власні. Цей кавунячий закуток з двох боків од пішоходів знов ніби облямований возами з кавунами. Це напривозили на продаж кавуни з своїх баштанців околишні селяни. А коло куп кавунів, коло проїзду — знов проїзд, обставлений по обидва боки возами з кавунами, неначе облямований двома зеленими низками. А вище цього кавунячого кутка, кругом пляцу, коло проїзда жовтіють купи динь, накидані здорові купи груш. За ними рядками стоять по столах кошики з усякими грушами, яблуками, сливами. Цей овощний ряд знов загинається дугою по проїзді на другий бік пляцу, і тамечки знов по один бік манячать зелені купи кавунів і дрібних кавунців з ятками позаду. Ще й один короткий переулок, закладений купами кавунів!.. Яка сила цього добра! Скільки тут овощів, найбільше груш та слив-черкуш та пізніше потім слив-угорок. Сливи навалюють купами долі, такими здоровими, як і кавунячі купи. Настачає таку силу груш та слив південна Канівщина та Звенигородщина, найбільше село Медвин з-за Богуслава. Цей Медвин та Сухини за Стеблевом, та Журжинці в Звенигородщині — ці села всі в садках, неначе в лісах. Навіть хати в цих селах ледве видно на вулицю, бо й у дворах скрізь ростуть старі груші та черешні. Ми як було ідемо в Сухини в гості до батюшки, то все блудимо по селі, бо вулиці покручені, хатів сливе не видно на вулицю, і церкви не видно через сади. Їдемо було селом, ніби лісом, одразу ніколи не потрапимо до церкви та до батюшчиного двору та все питаємо шляху…

Починаючи з середини закруту проїзда проти кутка іде крамний ряд — яток з прилавками, понапинатих рядниною зверху, з двох боків. Цей ряд ефектний, колоритний, як гарні декорації. От ідуть рядки яток без накриття зверху, з готовим селянським убранням. Жидки тута вже позаводили "магазини готової одежі" для мужиків та селянок і одбивають заробіток в сільських кравців та кравчих. На довгих шнурах, причеплених до стовпчиків, теліпаються колоритні спідниці, юбки, жупани, піджаки, чемерки, козачини, неначе низки тютюну на Басарабії попід молдавськими хатами. А за ними рядок яток з готовими очіпками, з хустками та ситцем. Колоритними хустками обвішані усі ятки знизу доверху, до самих стель. Виходить суспіль декоративна стіна з усяких квітчастих хусток, неначе стіни, обтикані пучками квіток.

А далі понапинаті балагани — це манячать пустовитівські (з Канівщини) рушники, поцяцьковані червоними й синіми смугами, за ними чернігівці (старовіри й селяни) обвішали свої ятки королевецькими червоно-смугнастими рушниками. Рушники мають на легкому вітрі, аж сяють на гарячому сонці. За ними в ятках блищать прилавки-мисники, обставлені образами в золочених рамах та шатах. Тут на поворотці рядком притулилась ятка, уся по стінах обвішана коралями та добрим намистом. Міщанка якась навозить коралів на продаж десь із Почаєва, од австрійської границі. Певно в Почаїв навозять їх з Італії. Проти цієї ятки на пішоході сидять рядочком молодиці, і кожна держить добре намисто в руках на продаж, неначе вони сидять з червоними букетами в руках. В цьому рядку блиск фарб од образів та навішаних рушників, синього та зеленого скляного намиста та коралів такий, що мої очі не видержують цього блиску на пекучому ясному сонці.

За цим рядом блискучим чорніє сумно кушнірський ряд. Тут розвішані кожухи та смушеві шапки. Кожухів сила! Кушніри все українці. Коло кожухів притулились столярські вироби для селян: столи та скрині. Їх ціле стовпище, — і не видно ні одної скрині стародавньої: зеленої з червоними квітками та на коліщатах! Все білі або червонясті під політуру.

Побіч цього головного пляцу, цього ярмаркового содому, через малесенький переулочок на два-три доми знов ярмарковий менший содом: це точок на багато меншому пляцу. Але як тут густо! Який натовп та гармидер! Яка ворушня! Наниз од майдану по вулиці на два сливе квартали уся вулиця заставлена возами з вінками цибулі. Вінки білуватої, жовтої й червонястої цибулі поначіплювані купами й рядками на крижовницях, на піднятих голоблях, на полудрабках, — неначе хто закидав вінками усю вулицю. Цибуля повилазила на полудрабки та голоблі, ніби на показ, та неначе сама запрошує молодиць, щоб її купували. Ця сила вінків на пекучому сонці має свій вигляд, доволі оригінальний. Цілий закуток наче завішаний і закиданий якимись чудними гірляндами або намистами…

А на пляцу по один бік попід хатами на вищому, згористому місці неначе гріються на сонці здоровецькі купи горшків, глечиків, золійників, полумисків, тиков, вазонів… Цілі піраміди цього посуду! А коло їх гори смуглявих чорнястих Васильківських горшків. А за ними білі купи місцевого виробу. Усей довгий бік на пригорку закиданий посудом, неначе стоять гарби з посуду.

Проти нього ряду по другий бік тягнеться медовий ряд: на ослонах стоять з медом ночови, яндоли, відра. Два пасішники привезли довбанки з щільниками. Муха, зачувши сирість, налетіла звідусіль. Бджоли обліпили накриття, падають додолу на краплі, чіпляються до обмазаних рук перекупок, всисаються з жадобою в щільники. Пасішники закурили коло себе курево з морової губки. В гарячому повітрі пахне воском, медом. Люде товпляться посеред пляцу. Бджоли сновигають, неначе рої, поміж головами молодиць, падають додолу на чоботи. Здається, ніби хтось вивіз і поставив пасіку в цьому натовпі серед точка. Медовий ряд довгий. Цього року поліття на рої й пасіки. Гостре курево, рої бджіл переносять мою думку в гаї зелені, в затишні пасіки, в катраги, де й людського голосу не чути… Але гам та шум не дає думати. Бджоли кидаються в вічі, на вид, на руки, неначе сердиті, аж люті, за свою руїну. Я оступаюсь вгору, по вулиці. Мене притягують співи лірників і якесь

гудіння серед густого натовпу на широкому пішоході… Я насилу пропхався туди.

Чую, гуде органчик і співа приємний тенор зовсім не по-лірницькій… Насилу я пропхався поміж молодицями й дядьками. На пішоході стоїть не органчик, а фісгармонія чимала, така завбільшки як піяніно. Сидів і грав якийсь сліпець, таранкуватий і не старий. Він і приграваб акомпанемент. Чую, співає партесні церковні співи: херувимської — Бортнянського, "Тебе поем…". Встав він, сів на зміну другий сліпець, молодий красунь, білявий. Обидва в сіртучках, знать безталанні сірачкові шляхтичі — чиншовики. Після цього сіла грати сліпчиха, ще не стара, з очима, виїденими, очевидячки, віспою. Ця вже заспівала чернецький романс про "Скорбь и печаль жизни та суєту". Голос альтовий, мелодійний. Це, певно, найновіша спілка старців з полупанків. Народ коло їх стовпився, неначе в церкві. Кидають копійки в мальовані дерев'яні мисочки, поставлені на фісгармонії по обидва боки. А десь поблизу в шумі та гамі дзенькають та гудуть ліри. Чуть, як ніби плачуть прохачі й прохачки — сліпці. А органчик гуде та гуде… Неначе десь поблизу стоїть якесь католицьке абатство, всунулось у цей ярмарковий натовп, і ллються через одчинені двері гуки органа…

А серединою пляцу народ сунеться двома хвилями: сюди й туди, вгору й наниз. Он вгорі коло крамниць з склом крамарі повиставляли довгі столи з скляним посудом — з пляшками, бутлями, стаканами; розставили його коло столів долі. Цей ряд миготить на сонці, ріже немилосердно в очі… дражнить нерви, неначе з столів і з-під землі хтось раз у раз сипле іскрами, неначе безперестану б'є іскряними бризками фонтаном.

Я повертаю в зелений ряд огородини та птиці.

На возах і попід возами лежать позв'язувані молоді качки, гуси, кури, їм важко на спеці. Вони пороззявляли носи та дзьоби і важко дишуть та одсапуються. В гарячому повітрі запахло кропом, петрушкою. Ряди зелені — наче зелений город. Звертаю в переулочок — там на

столах і долі знов груші; а далі стоять ночови з смаженою рибою. Коло столів скрізь жаровні: жидівки й міщанки смажать на сковородах рибу під пекучим сонцем. Дядьки й молодиці купують і снідають та закушують…

На пляцу страшний тиск. Точок неначе клекотить, як вода під млиновими колесами та на лотоках. По кутках на обох майданах скрізь сидять лірники й сліпці. Скрізь чую гудіння лір та благання старців, неначе звідусіль чую голосний плач. Плачуть ніби сліпі очі, але не сльозами, а жалібними благаючими голосами… Поміж рядами й возами подекуди сновигають сліпці з поводатарями; декотрі жалібно співають…

От іде дві сліпчихи — молодиці з дівчиною поводатаркою, і обидві співають гарними м'якими голосами в дует "Ісусе мій прелюбезний" — Дмитрія Ростовського… їм акомпанує безперестану густе гудіння ярмаркове…

Задзвонили недалечко в соборі в усі дзвони на молебень (в соборі "храм"). Задзеленькали в костьолі. Люде здіймають шапки й хрестяться. Ще дужчий став гомін. Ярмарок ніби загув, як роздратований рій. А серед того гудіння чую, як десь вискакує різкий голос прохача, неначе десь тоне людина й кричить на порятунок. А органчик ніби співає смутні мелодії десь далеко… і наводить на мене серед життєвого шуму та гаму якусь тиху задуму… І торгують, і купують, і разом з тим хтось ніби плаче та сумує та виливає свій смуток жалібними співами серед цього ворушкого, тісного натовпу, де часто чується і регіт та жарти дівчат з парубками… І тутечки, як і в усьому людському житті — і сміх, і сльози вкупі…

Але ярмарок правдивий не тут, не в осередку містечка, а за містом, на торговиці. Цей майдан, що одним кінцем виходить у поле, — здоровий без міри. Скільки оком скинути в поле, тут усе заставлено возами, кіньми, товаром. В кількох проїздах рядками поставлені коні, в других рядках стоять воли, корови. Свиней, та ще й годованих — безліч! Тут свині все аглицької породи. В осередку ярмарку, в загорожах стоять

цілі табуни коней, пригнаних з Дону, з Кубані, табуни волів сірих, круторогих — з степів. Тут дідичі та посесори закуповують коні й воли на тисячі карбованців — гуртами. Сливе серед торговиці на невеличкому, ледве примітному сугорбі стоять в загорожах з легкого вир'я, з дрючків табуни степових коней; коні все добрі, ситі, темної вороної масті печуться на гарячому сонці і од спеки та од мухи махають головами та неначе гордовито оглядають усей широкий ярмарковий простір, з його натовпом, з миршавими селянськими кониками та корівками. Коло їх сіріють ніби цілі череди сірих степових волів, густо обквітчаних здоровецькими рогами. Воли стоять спокійно й байдужно ремиґають, ніби не звертаючи жаднісінької уваги на вештання й ярмарковий гармидер. Скупщики з одслужених кавалеристів-москалів поприганяли свої гурточки селянських скуплених коней і поставили їх рядками по проїздах. Ці кавалеристи вже давно одбили од жидків торгівлю кіньми та худобою і заволоділи нею на ярмарках.

Між рядками селянських коней, миршавих, схудлих, вештаються подекуди смугляві патлаті цигани з своїми шкапами. Яка сила худоби! Скільки тут корів усякої породи! Між здоровими панськими голиндерками рябіють селянські миршаві корівки, такі завбільшки, як телята або годовані йоркшірські кабанюги, що лежать попід возами в холодку плиском на череві з сливе плисковатими спинами і тільки ніби стогнуть од спеки.

Ця половина ярмарку на торговиці багато пістрявіша. Між селянськими возами подекуди манячать усякі брички панські. На бричках печуться на сонці панії, матушки, а то й панни. Пани, панки, управителі, батюшки й усякі скупщики поодиноко й гуртом оглядають коні, торгують. Між свитками манячать пальта, капелюші, ряси. Подекуди сновигають жидки й цигани. Скрізь аж кипить торгівля й купівля. Покупці оглядають коні навкруги, заглядають їм в роти, оглядають зуби. Коні пручаються, задирають голови, хвицаються. Покупці кричать, але незабаром сходяться в ціні, здорово тричі ляскають по долоні. На краях, на просторі випробовують — які коні на ході. Он циган скочив на свою шкапу й полетів швидкою риссю, аж

патли на голові трясуться. Він штовхає коняку в боки закаблуками, гукає, верещить, свистить як навіжений. Селяни стоять поважно й тільки осміхаються. Скрізь крутяться хурмани на конях. Пани й батюшки оглядають ходу і між собою нишком перемовляються або крадькома переморгуються. Підставні хваленики за плату од купців вихвалюють коні на всі боки і запевнюють панків, що коні добрі, бо буцімто вони їх давно знають і самі ладні торгувати й купити їх… Але пани їм не ймуть віри і, очевидячки, не вважають на їх облесливе вихвалювання.

По всій торговиці скрізь гам та крик неуявленний! Коні іржуть, хвицаються, а то й кусаються. Корови ревуть, свині кувікають, неначе колії тягнуть їх на заріз або вже штрикають ножами. Люде гомонять, кричать. Гомін стоїть густий, неначе десь поблизу шумить та реве водоспад. Тут вже істий содом! Неначе якийсь давній народ десь знявся з місця та й отаборивсь, мов в часи "великого переселення народів". На цей роковий ярмарок збирається народу, певно, тисяч п'ятнадцять або й двадцять. Іста Батиєва орда, тільки без верблюдів та гарб!

І скрізь по майданах тільки й чуть чисту українську мову, ні кришки не покалічену. По-українській говорять пани й батюшки і пани-католики, котрі тутечки навіщось звуть себе поляками, і жиди, бо в тутешніх католиків-панів та дідичів, в тутешніх жидів свій рідний язик — є тільки український. Пани-католики по-польській говорять погано й нечисто і тільки народною українською мовою говорять чудово, мов сам народ, хоч ця мова чомусь їм не до вподоби… Ця незліченна ярмаркова народна маса несамохіть асимілює, уподоблює собі і панів, і жидів своєю живою мовою.